

בספר הזה נותן זרח ורהפטיג, יליד ורשה, 1906, דין וחשבון מאוזן ומלא עניין על שנות פעילותו הציבורית, כשליח של התנועה הדתית-הלאומית. התקופה הנסקרת בחיבור שלפנינו היא כימי שני המדינה עצמה, היינו "חמישים שנה ושנה" — ומכאן הכותרת של הספר. במשך תקופה זו, ובמיוחד בשלושים ושלוש השנים הראשונות של המדינה, מילא ורהפטיג תפקידים ממלכתיים רבים, כחבר כנסת, כסגן שר וכשר. רישומו ניכר בהרכה פְּעָלִים בעלי משמעות היסטורית שהיה לו חלק גדול בתכנונם ובביצועם. כל זה משתקף היטב בספר, אבל מטבע הדברים דרך השיח האוטוביוגרפי אינה יכולה לתת ביטוי לעיקר שבקווי דמותו של ורהפטיג. הכוונה לצניעותו, ליושרו ולטוהר מידותיו. אין מידות אלה כה מובנות מאליהן בקרב פוליטיקאים היום. אבל ורהפטיג — כפי שכל המכירים אותו מקרוב יכולים להעיד — מהווה דוגמה, אפילו דוגמה קיצונית, של הצנע לכת, של מסירות לצורכי הציבור שאין עמה רמז של התרברבות. הוא הביא לתפקידים הפוליטיים שהוטלו עליו את האידיאל של תלמיד חכם בעל עומק מחשבה וכושר אנליטי, אבל גם את האידיאל של תלמיד חכם שאין רבב בבגדו. הוא התרחק תמיד מכל דבר שהיה בו ריח של טובת הנאה. כדוגמה, נכון להיום (אלול תשנ"ט) הוא מכהן קרוב לשלושים שנה כיו"ר הוועד המנהל של אוניברסיטת ברא"ל, וזאת כמוכן בהתנדבות. אבל למושג "התנדבות" יש פירושים שונים. אצלו הפירוש קיצוני למדי. בכל השנים האלה שבהן הוא מקדיש ממיטב מרצו וזמניו לאוניברסיטה, מעולם לא הגיש חשבון הוצאות. יתירה מזו: הוא מסרב בעקשנות לקבל אפילו תואר לשם כבוד — שהוא נחשב כגמול סמלי לאלה שהאוניברסיטה חפצה ביקרם. מאידך הוא לוקח את תפקידיו כיו"ר ברצינות גמורה. אפילו היום בגילו המופלג הוא מתעניין בכל המתחדש בחיי הקמפוס, מגיע למשרדו באוניברסיטה מדי שבוע ועושה שם יום עבודה מלא של עיון במסמכים, ישיבות, והתייעצויות.¹

1 פרט אחד בזכרונותיו של ורהפטיג, הנוגע להיסטוריה של אוניברסיטת ברא"ל, עלול להטעות. בעמ' 342 הוא מעיר ש"בעזרתם הרבה של פרופ' שאול ליברמן, פרופ' יגאל ידין, ש"י עגנון ואחרים, השיג [השר ח"מ] שפירא את ההכרה המלאה באוניברסיטת ברא"ל, כאוניברסיטה". אין לי ספק ששפירא דיבר באותה עת עם מי שדיבר, אבל שיקולי המועצה להשכלה גבוהה היו, מן הסתם, שיקולים אקדמיים. לא היה לוועד המנהל וליו"ר שלו כל מעמד בדיונים אלה, כפי שגם השר שפירא הבין. לדיון במועצה קדם מאבק של הגופים האקדמיים שנמשך כעשר שנים, ואשר במהלכו המועצה הכירה במחלקות בודדות ובחלקי מחלקות. המצב הזה היה בלתי נסבל. כשנתמנתי לרקטור האוניברסיטה (בשנת 1968) פניתי אפוא למועצה להשכלה גבוהה בשם הסנט, עמדותי על המונטיין שיצאו לברא"ל בקהילייה המדעית ודרשתי הכרה מלאה באוניברסיטה כמוסד שיוכל מעתה לנהל את מעשיו באופן עצמאי. תיאמנו עמדות גם עם אנשי אוניברסיטת תל-אביב שהגישו בקשה דומה באותו זמן וגם ניהלתי שיחה עם ד"ר יעקב הרצוג. נדמה לי שחלקו של הרצוג כאישיות לא-מפלגתית וגם קרוב לעולם האקדמי היה מכריע. הוא שוחח עם זלמן ארן, אשר בתוקף תפקידו כשר החינוך כיהן כיו"ר המועצה, ודיבר גם עם אישים אחרים מבין חברי המועצה. לפי מיטב זכרוני, היה זה השופט חיים כהן שהציע בישיבת המועצה, שבה נידונה פנייתנו, את הצעת ההחלטה בדבר ההכרה בשתי האוניברסיטאות, והיא נתקבלה פה אחד.

היום, עם ירידת קרנה של המפד"ל בקרב הציבור ועם דלדול כוחה הפרלמנטרי (דלדול גם במספר וגם, לצערנו, באיכות), מן הראוי שנשיט לנגד עינינו דיוקן כמו זה של ורהפטיג, שממנו נלמד מה היתה תנועת המזרחי במיטבה ונעשה חשבון היסטורי אמיתי. הספר הזה, כאמור, עוסק לא במידותיו של ורהפטיג אלא במעשיו הרבים. ומה שבולט כאן — ואולי זה העיקר בספר — הוא הרצינות המקצועית שלו. גם זאת תכונה נדירה היום בקרב נציגי המפלגות הדתיות והחילוניות כאחד. ורהפטיג למד תורה הרבה, אבל מלבד היותו תלמיד חכם הוא גם איש מדע מובהק, שכיהן שנים מספר כמרצה למשפטים באוניברסיטה העברית וחיבר ספרים ומאמרים בתחום המשפט העברי, ובנושא שבו הוא נחשב כבר-סמכא — הלא הוא נושא החוקה. לזה הוא הקדיש את ספרו הגדול "חוקה לישראל, דת ומדינה" (תשמ"ח). מחקר זה ופרסומים אחרים בתחום המשפט העברי אף זיכו אותו בפרס ישראל. יש הרבה עסקני ציבור שיודעים להפליג בדרשות ראוותניות ולהרבות בסיסמאות בנושא החוקה, אבל ורהפטיג מביא לזה ידע ומקצועיות, שכבר הוכרו על-ידי מנהיגי המוסדות הלאומיים עם עלייתו לארץ ב-1947. שמו כמשפטן מוכשר ומבריק הלך לפניו, ובזכות הנסיון שרכש בפולין ולאחר מכן בארה"ב הוא צורף לוועד הלאומי ונתבקש על-ידי נשיאו, יצחק בן-צבי, להכין כבר אז טיוטה של חוקה למדינה היהודית העתידה לקום. וכמו כן הוטל עליו להקים "מחלקת החוק", שתטפל הן בשאלת החוקה והן בבעיות השוטפות הקשורות למעבר לשלטון עצמאי.

התברר מיד להנהלת הוועד הלאומי שאין הדברים כה פשוטים, וכי הדרך לחוקה, היינו לקונסטיטוציה מוסכמת, תהיה ארוכה ומלאת מכשולים (גם היום שוב נראה שקיימים אותם קשיים ומכשולים). במקום זה היה צורך להמציא פתרונות משפטיים מעשיים לשאלות קונקרטיות שנתעוררו, במיוחד בתחום הדת והמדינה. המדובר בעבודה מפרכת שאינה מביא פרסומת רבה לעושיה. אבל תנאים אלה תאמו את ענוותנותו של ורהפטיג. הוא נשאר צמוד לתחום של חוק ומשפט גם לאחר היבחרו כחבר הכנסת הראשונה. מאז ועד לפיזור הכנסת התשיעית ב-1981 (חוץ מהשנים שבהן כיהן כשר) היה יו"ר או חבר בוועדת חוקה, חוק ומשפט, ובתור שכזה היה שותף בכיר בכל מעשי החקיקה שבמדינה ולא רק בחקיקה "הדתית".

אבל מטבע הדברים נדרש ורהפטיג במיוחד לתחום של דת ומדינה. הוא נחשב כ"אבי החקיקה הדתית". בין פרי עמלו יש למנות את חוק השבות, את החוק שבא להגדיר ימי מנוחה במדינה, את החוק להבטחת כשרות האוכל בצה"ל, את החקיקה הענפה בדניי אישות ומשפחה, בהסדרי הבחירות והמינויים של הרבנות הראשית והמקומית, ואת קביעת מבנה בתי-הדין הדתיים. הסדרים אלה לא נתקבלו בלי מאבק קשה. ורהפטיג, אף שאינו בעל אופי תוקפני במיוחד, עמד במאבק הזה באומץ ובעקשנות. יש בנסיון שלו לקח גם לימינו. בדברו על שני החוקים הדתיים הראשונים, זה שבא להסדיר את קדושת השבת וזה שבא להבטיח את הכשרות בצבא, הוא מעיר (עמ' 83):

שני "החוקים הדתיים" הראשונים לפתרון בעיות חיוניות ביותר ביחסי דת ומדינה נתקבלו לאחר מאבקים קשים. כך נתברר לנו מה תהיה הדרך להבא. בעיות מעין אלה אין לפתור בהסכמים, הוראות, צווים בעלי אופי זמני. יש להעז ולהביאם לבירור ואף למאבק גלוי וממושך. כל הסדר זמני, קואליציוני לשעה, קורא לכרסום, לניווט. בעיות של דת ומדינה הן בעיות עקרוניות ויש להעמידן לבירור גלוי, חזיתי, ולחפש פתרון בחוק, בחקיקה ברורה ומשורינית.

יש נטייה היום בקרב ה"שמאל" הדתי לזלזל בהישגים של נציגי המזרחי והפועל המזרחי באותן שנים גורליות, שבהן נקבעו הסדרי דת ומדינה כפי שאנו מכירים אותם. יש הסבורים שלא היה וגם אין צורך "במאבק גלוי וממושך", וכי בדרכי נועם ובלי התארגנות פוליטית נפרדת אפשר לפתור את כל הבעיות. גם לא היה צורך להילחם בחירוף נפש בעניין החינוך הממלכתי-דתי. עלינו רק לדעת איך לנצל את הרצון הטוב הקיים בקרב הציבור החילוני, ואז אם נשכיל נוכל למצוא אתם שפה משותפת או אפילו מסגרת פוליטית משותפת ("ישראל אחת"?) בלי הצורך במאבקים קשים. לאלה הסבורים כך כדאי שילמדו כמה מפרקי הזכרונות האלה של ורהפטיג, זה למשל המספר על הפעולה האנטי-דתית השיטתית של מפא"י — מפלגת השלטון דאז — בקרב מחנות העולים מארצות האיסלאם בשנים הראשונות של המדינה (עמ' 109-112). נכפה על הילדים חינוך חילוני, נמנעה כניסת רבנים ומחנכים דתיים למחנות, והוטלה על העולים פעילות תרבותית עם חילול שבת. לא היתה כאן פעולה בלתי אחראית של כמה עסקנים מקומיים. פה היתה שיטה, מדיניות מודרכת היטב מלמעלה ומכוונת לעקירת רבבות ילדים ממקור האמונה שלהם, מה שאפשר לכנות "טיהור רוחני" (לפי הדגם של "טיהור אתני"). השערורייה הזאת (ובמיוחד הידיעה על מבצע גויזת הפאות של הילדים מעליית תימן) עוררה מחאה נמרצת מצד המפלגות הדתיות — זאת היתה התקופה שבה פעלו יחדיו המפד"ל ואגודת-ישראל כחזית דתית מאוחדת — ובן-גוריון נאלץ להקים ועדת חקירה לבריור ההאשמות. הוועדה בראשותו של השופט גד פרומקין, אחרי שקיימה שלושים ושלוש ישיבות ושמעיה יותר ממאה עדים, סיימה את עבודתה ופרסמה את הדו"ח שלה במאי 1950. בדו"ח הזה היא אישרה למעשה את כל ההאשמות על כפייה אנטי-דתית במחנות העולים.

עד כאן הסיפור ידוע. אבל כדאי לו לקורא של היום לשמוע מעדותו של ורהפטיג את המשך הסיפור. למעשה, הרשעות הגדולה התחילה אחרי שוועדת החקירה סיימה את תפקידה. אז מפלגות השמאל נקטו מדיניות של מצח נחושה. התעלמו באופן ציני ועיקש ממסקנות ועדת חקירה שהם בעצמם הקימו, טשטשו את עקבותיה וזלזלו בה. במשך כל השנים, למעשה כל עוד נמשכה העלייה ההמונית מארצות האיסלאם וקליטתה, ניצלו מפלגות השמאל את מעמדן כ"בעלי המאה" לכפות את רצונן ואת האידיאולוגיה החילונית שלהן על ציבור זה, שהיה ברובו הגדול ציבור של מאמינים. כאן הזמן היה גורם חשוב. נעשה חשבון קר ומרושע כמה זמן נחוץ כדי להביא להמרת דתם של העולים וילדיהם, לעקור מלבם את זיקתם למורשתם הרוחנית — והתעקשו על מדיניותם זו במשך הזמן הרושע עד שהתהליך יושלם.

כמוכן שזה הצליח. מפלגות השמאל שלטו במשטרה, בסוכנות, במוסדות ובתקציבים הגדולים, וניצלו את הכוח הזה עד תום. לא יכלו שלא להצליח. רובם של העולים וילדיהם נפגעו, סבלו נזק רוחני בלתי הפיך. זה לא היה אקט פוליטי גרידא, אלא מעשה אונס, הטלת מום בנשמה. מצד שני, אין לזלזל בהישגים של המחנה הדתי, ובראשם המזרחי והפועל המזרחי. בהתנגדותם העיקשת והאמיצה היה משום קידוש השם, וגם נודעת לה משמעות פוליטית. על רקע המשבר הזה וכיוצא בו יצאה החזית הדתית מהקואליציה, יציאתה גרמה לפיזור הכנסת ולבחירות חדשות שהתקיימו ביולי 1951. כל זה השפיע על האווירה. "המאבק הגלוי" שעליו מדבר ורהפטיג לא הביא לנצחון, אבל הביא לבלימת-מה בתהליך החילון והניכור. לולא זה הציבור של העולים מארצות המזרח (שהם האבות של אנשי ש"ס של היום) היו נשארם בעירום ובחוסר כל. המפלגות הדתיות הצליחו

להעמיד אופציה. כתוצאה ממאבקן קיבלו לידיהן את הטיפול בחלק מן העולים. אותו דבר ייאמר על החינוך הממלכתי-דתי. אפשר לטעון שרשת זו לקיחה בחסר, וכי היא משרתת רק את המיעוט בעם. אבל איך היו נראים פני הדברים היום בלי אופציה זו? בלי זה לא 70 או 60 אחוז של הילדים היו עוברים "טיהור רוחני" אלא אולי 90 אחוז, והמדינה היתה נראית אחרת. לא תמיד מעריכים כראוי את ההישגים האלה של המנהיגים בני דורו של ורהפטיג, שעמדו בפרץ מול העצמה של השלטון החילוני. כמובן שלא היה להם סיכוי לנצח, אבל הישגיהם היו הישגים של ממש, ואלה ייוקפו להם בחשבון ההיסטורי.

אבל אם בחשבון היסטורי עסקינן, עלינו להכיר שמשמר הוותיקים, ובהם ורהפטיג, ניהל בזמנו מערכה דפנסיבית בעיקרה או, לכל היותר, מאבק של התבצרות. נקבעו סדרים שאפשרו לציבור הדתי להשתתף השתתפות מלאה במפעל הלאומי תוך שמירה על ערכי היהדות המסורתיים. כך נוצר כאמור החינוך הממלכתי-דתי, סדרי כשרות בצה"ל ובמוסדות הציבוריים, וכיוצא באלה. הם לא ביקשו לכבוש שטחים, להביא בשורה לעם כולו. דאגו לרבנות ממלכתית מוכרת — לורהפטיג היה חלק חשוב במשימה זו — אבל הרוב הלא-דתי נזקק לרבנות ולבתי-הדין הרבניים לצרכים מוגבלים ומוגדרים היטב — כגון סידורי חופה וקידושין, גיטין ולוויות, ז"א המינימום מן המינימום. זה היה ה"סטטוס קוו" המפורסם, כאן היה הגבול שעליו הגנה המפד"ל. לא עלה בדעתם לעבור את הגבול הזה כדי לבצע שינויים בצד השני שלו.

כשהם סטו מהקו הזה וביקשו ללכת בגדולות, היו עלולים להיכשל. דבר כזה קרה בעניין "היכל שלמה". ורהפטיג היה כנראה היוזם הראשי של תכנית זו — תרגיל של גדלות שאינו אופייני לו כלל וכלל. היה מדובר בהקמת בניין מפואר בלב ירושלים, שהיה אמור להיות כס הרבנות הראשית ולסמל את מעמד הרבנות כמוסד אשר על פיו יישק כל העם. הוא נקרא "היכל שלמה" ע"ש אביו של הנדבן סר אייזיק וולפסון שתרם חלק גדול מעלות הבנייה, אבל בשם הזה על הרמז האפוקליפטי-התנכ"י שבו היה צליל של שחצנות, דבר המזכיר את רעיון חידוש הסנהדרין שהרב י"ל מימון העלה בזמנו ושממנו התרחקו חבריו מהר ככל האפשר. ושוב, שלא כדרכו האופיינית של ורהפטיג, הוא לא טרח (או אולי טרח ולא הצליח) לעגן ולבצר את המפעל הזה בתקנות או בחקיקה מתאימה. וכתוצאה, במשך השנים "היכל שלמה" — המרכז הרוחני" לא זכה להכרה של ממש מצד הציבור הרחב. אין צורך לומר שהוא נחשב כשיקוף שומם בעיני הציבור החרדי, אבל ספק אם זכה להכרה מלאה אפילו מצד הציבור הדתי-לאומי, ואף לא מן הרבנים הראשיים עצמם! באחרונה הם פנו לו עורף והעבירו את משרדיהם למקום אחר. בזה נשאר "היכל שלמה" "פיל לבן" — בניין גדול ומרשים ללא מטרה של ממש.

אבל זה היה מעשה חריג. סימן הקו המתון של ח"מ שפירא וחבריו היה ההימנעות מפעולות ראוותניות שהיה בהן משום אקטיביזם דתי. נמנעו גם מאקטיביזם בתחומים אחרים: לא ביקשו להטביע את חותמם על הכלכלה או על מדיניות החוץ והבטחון. את כל זה השאירו בדרך-כלל לרוב החילוני. החלום של "ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל" נשאר חלום, סיסמה. משמר הוותיקים לא השלה את עצמו כאשר

למעשיותה של סיסמה זו בתנאים הקיימים, ובזה גילה חכמה מדינית ראויה לשבח. במבט אחורה עלינו להודות, שבאותה תקופה היתה דרושה בעיקר קביעת נורמות שיאפשרו שילובו של הציבור הדתי בחיי היום-יום של המדינה והשלמה של הרוב החילוני עם סימני היכר מינימליים, כמו הפסקת התחבורה הציבורית בשבתות (ברוב המקומות), שיש בהם כדי לשוות לפרהסיה של המדינה גושפנקה יהודית כל שהיא. על יסודות כאלה התבססה השותפות המפורסמת, ה"ברית", בין המזרחי ומפא"י, שורהפטיג היה אחד מבונייה ונאמניה הראשיים.

ורהפטיג היה במידה מסוימת יותר מפא"י ממפא"י. דפים מעניינים במיוחד באוטוביוגרפיה שלו הם אלה שמפרטים את הסתייגותו ממדיניותה של גולדה מאיר, שלדעתו לא עשתה מספיק למען השלום בשנים שלאחרי מלחמת ששת הימים, ומדרכם של ישראל גלילי ומשה דיין (עמ' 275-279). מדינאי שאותו העריך היה ד"ר נחום גולדמן, שורהפטיג עבד במחיצתו בשנות מגוריו באמריקה כאשר הועסק על-ידי הקונגרס היהודי העולמי. הוא הצטער על שגולדה מאיר לא הסכימה לתיווכו של נחום גולדמן כדי להגיע למשא-ומתן עם מצרים (עמ' 290-291). ורהפטיג היה עקיב בדעותיו הפוליטיות. התנגד לכיבוש רמת הגולן במלחמת ששת הימים, ומחזיק בהתנגדותו לשבתנו שם עד היום. הסתייג מהתכנית של צליחת תעלת סואץ על-ידי האוגדה של אריאל שרון באוקטובר 1973, והתנגד להתיישבות יהודית בעיר חברון.

ורהפטיג היה קיצוני בהתנגדותו לכל אקטיביזם בשאלות מדיניות וצבאיות. בישיבת ועדת השרים לענייני בטחון שהתקיימה ב-4 ביוני 1967 — יום אחד לפני פרוץ מלחמת ששת הימים — הציע ורהפטיג "לחכות לירייה הראשונה שתבוא מן הצד המצרי" (עמ' 179, 183). נוכל לדמות לעצמנו לאיזה מצב היינו נקלעים אילו נתקבלה אז הצעתו. למעשה, זה מה שעשינו בפתיחת מלחמת יום הכיפורים, כאשר גולדה מאיר נתנה למצרים ולסורים את זכות "הירייה הראשונה"! ואז קרה מה שקרה. ברם, בנושא אחד היה ורהפטיג אקטיביסט, ואפילו אקטיביסט מובהק — בנושא ירושלים. בתקופת המצור הוא התריע בתזכירים ששלח לחברי הוועד הלאומי והנהלת הסוכנות היהודית על הסכנה האורבת ליישוב היהודי שבעיר העתיקה, ועל הצורך הדחוף לבוא לעזרתו. במלחמת ששת הימים, יחד עם יצחק רפאל ונציגים דתיים אחרים, הוא לחץ לפעולת כיבוש מיידית של ירושלים העתיקה. ורהפטיג סיכם את ישיבת ועדת השרים בנושא הזה במלים "לשבוע הבא בירושלים השלמה". זה לא ארך שבוע. הפקודה ניתנה וכעבור יום וחצי, עם כיבוש העיר העתיקה, הוא הגיע לכותל לפני הרמטכ"ל ושר הבטחון (עמ' 202-206). ומאז, במשך השנים שהוא כיהן כשר הדתות, הכותל היה לעניינו המיוחד. הוא הורה לפנות את כל השטח מהאשפה והעפר שהצטברו, ובזה לחשוף את הכותל לאורכו ולעומקו, לבצע חפירות נרחבות, ולעשות את הסידורים הדרושים כדי שהכותל יוכל למלא תפקידו כמוקד הזכרון והתקווה של המוני בית ישראל (עמ' 207-211).

אבל ורהפטיג אינו מייצג היום את מהלך הרוח של הנוער הדתי-הלאומי. ביסודו הוא היה ונשאר "יונה" מושבע. בוויכוח על ה"שטחים" הוא אוחז בצורה יותר עיקשת ועקיבה מחבריו בטיעון של "פיקוח נפש המדינה" שכביכול דוחה מצוות יישוב א"י.²

2 וראה בנושא זה את הפרק "ארץ ישראל ושאלת פיקוח נפש", בספרי: ציונות של ציון, תל-אביב, חשמ"ב, עמ' 165-169.

הוא השתמש בביטוי הזה — "פיקוח נפש המדינה" — כנאום ארוך שנשא בממשלה במסגרת ועדת השרים לענייני בטחון כבר בדצמבר 1967, ולאחר מכן העלה אותו כטענה הלכתית בעימות עם הרב צ"י קוק וחסידיו (עמ' 250-256). בזה הוא מייצג את האגף השמרני של המפד"ל. הוא וחבריו אינם מסוגלים לייצג אותה מגמה מהפכנית, שבאה לידי ביטוי אחרי מלחמת ששת הימים ועוד יותר אחרי מלחמת יום הכיפורים. אז היינו עדים להתעוררות עצומה שהקיפה דור שלם של צעירי המפד"ל, כ-150 אלף במספר, ששמו להם למטרה ליישב את שטחי ארץ-ישראל החדשים. לטוב או לרע הם שינו את המפה של המדינה, לא פחות ממה שעשו חלוצי השמאל בתקופה שלפני קום המדינה: נוצרה מציאות פוליטית חדשה שאין להתעלם ממנה, והיא דורשת דפוסי הנהגה חדשים. אבל למרבה האירוניה, ח"מ שפירא, ורהפטיג וחבריהם בהנהלת המפד"ל היו בעצמם אחראים בעקיפין לשינוי המהפכני הזה. הלא הם, ובראשם השר שפירא, קבעו עמדה נחרצת ערב מלחמת ששת הימים בדבר הצורך להרחיב את הממשלה על-ידי צירופם של משה דיין ומנחם בגין. שפירא אף איים בפרישת המפד"ל מן הממשלה אם לא תתקבל דרישתו להרחיב את הממשלה (עמ' 184-186). ורהפטיג הביע אותה עמדה, ואין ספק שתביעה החלטית זו של מנהיגי המפד"ל, שנתקבלה בסוף על-ידי הממשלה בראשותו של לוי אשכול חרף התנגדותם של כמה משרי מפא"י, היתה בעלת משמעות היסטורית מרחיקת לכת. קודם כל, השינוי בהרכב הממשלה גרם להרמת המורל של צה"ל ושל העם כולו, דבר שנתן אותותיו בנצחון המזהיר של צה"ל. וזה מה שהביא לנו את הארץ השלמה — אף-על-פי ששפירא ורהפטיג היו רחוקים מלהיות חסידיו א"י השלמה. תוצאה אחרת היתה ביטול המונופול של מפא"י. מכאן ואילך יהיה אפשר לחשוב על סוגי ממשל אחרים: אם תיתכן ממשלה בהשתתפות של "תנועת החירות" (במסגרת כוללת) למה לא ממשלת חירות? אבל להתערבות הזאת כמעט ללא תקדים של אנשי המפד"ל נודעה משמעות נוספת. כאן המפד"ל הכריעה את הכף בשאלה קרדינלית של חוץ ובטחון. מכאן ואילך חוקי המשחק בין המפד"ל לשותפיו בממשלה ישתנו. הם ידרשו רשות הדיבור ורשות הפעולה במגוון של נושאים ממלכתיים, ולא רק ממלכתיים-דתיים.

הפוטנציאל של המחנה הדתי-הלאומי לא בא לידי ביטוי בבחירות לכנסות האחרונות. יש בידי ציבור זה לתת תוכן חדש למהפכה הציונית, אבל כדי שזה יקרה הם זקוקים לדגם חדש של מנהיגים המסוגלים להגיב על אתגרים של הזמן הזה. אם ימצאו בקרבם מנהיגים חדשים מהרמה של ורהפטיג וח"מ שפירא בדורם אבל מתאימים יותר לרוח הדור הזה, יש סיכוי שהמפד"ל תשוב ותתפוס את מקומה כגורם מרכזי בחיי המדינה.

א' הראל פיש